

gekregen had, dreigende werkstakingen of uitsluitingen te voorkomen. Dit werd ook gemakkelijker door het uniformeren van de arbeidsovereenkomsten in gehele bedrijfstakken. Het aantal arbeiders dat onder een collectieve arbeidsovereenkomst viel, nam toe. In de diamantindustrie en bij de grafische bedrijven (bedrijfstakken waar de arbeiders zich hecht waren gaan organiseren), dateerden die cao's al van vóór de eerste wereldoorlog. Van 1918 tot 1920 steeg het aantal onder een cao vallende arbeiders van 98 000 tot 249 000; het kwam in de jaren '20 en '30 niet wezenlijk hoger (293 000 in 1938) – dat nam niet weg dat een nieuw element zijn intrede gedaan had in de sociale verhoudingen.¹ De tegenstelling tussen de particuliere ondernemer en zijn arbeiders ging plaats maken voor die tussen de vertegenwoordigers van de ondernemers en de vertegenwoordigers van de arbeiders en verloor daarmee aan directheid en persoonlijke scherpte. Bovendien kregen de bemiddelaars meer invloed – invloed ook op het platteland waar, van '34 af, overleg aangaande de arbeidsvoorwaarden van de landarbeiders en, eventueel, arbitrage verplicht voorgeschreven waren.

Wederzijds vergden de cao's organisatie. De ondernemers gingen zich in toenemende mate per bedrijfstak aaneensluiten: tegenhanger van de vakbonden der arbeiders. Tegenover de drie grote arbeidersvakcentrales (het NVV, het CNV en het RKWV)² kwamen de werkgeversverbonden te staan: een neutrale, een protestants-christelijke en een katholieke organisatie.³ Toen in 1928 voor het eerst een conferentie plaats vond waaraan de drie grote vakcentrales der arbeiders en het neutraal Verbond van Nederlandse werkgevers deelnamen, bleven overigens de arbeidsvoorwaarden nog geheel buiten bespreking.⁴ Het toenemend contact tussen de wederzijdse organisaties had uitbreiding van de cao-regelingen als logische consequentie. Van weerskanten waren er aanvankelijk grote weerstanden, ook van de kant van de ondernemers, maar 'toen eindelijk in 1937 de wet op het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van collectieve arbeidsovereenkomsten in het *Staatsblad* verscheen, was de oppositie verstomd.⁵ De wet zou eerst na de tweede wereldoorlog een grote rol gaan spelen.

Hoe stond het nu met de eigendomsverhoudingen?

¹ A. C. de Vooy: 'Wijzigingen in de maatschappelijke verhoudingen' in *Ned. volksh.*, dl. XIV, p. 18–22. ² Aantal leden bij het begin van de bezetting: NVV 319 000; CNV 119 000; RKWV 186 000. Bovendien hadden het anarchistische NAS en de 'neutrale' Nederlandse Vak-Centrale (NVC) resp. 10 000 en 51 000 leden. ³ Het Verbond van Nederlandse werkgevers dateert van 1899, het Verbond van Protestants-Christelijke werkgevers van 1914, het Rooms-Katholiek verbond van werkgevers-vakverenigingen van 1915. ⁴ De Vooy in *Ned. volksh.*, dl. XIV, p. 24. ⁵ A.v., p. 21.